ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МАРҒИЛОН ВИЛОЯТИ МАДРАСАЛАРИ ТАРИХИДАН

И.А.АЛИМОВ

В статье освещена история медресе Маргиланского вилоята Кокандского ханства, приведены данные об их общем количестве, числе учащихся в них и составе преподавателей, о наличии вакуфного имущества и получаемого от него доходах.

The article informs the readers about the history of madrassahs in the Magilon region during the reign of Kokand khanate. It includes precious information about their total number, the number of students studying there, and the staff of the school, as well as the amount of the "Vaqoof lands" and their annual income.

Қўқон хонлигининг Марғилон вилояти қадимдан суви сероб, ерлари маҳсулдор, иқтисоди, ва маданияти ривожланган ўлкаларидан бири бўлган. Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар 2000 йиллик тарихга эга. Бу йилларда Марғилоннинг ривожланиш, тушкунликка учраган даврлари бўлган. Араблар Ўрта Осиёни, жумладан, Марғилон вилоятини босиб олиб, ислом тарқалгандан кейин тараққиётнинг янги даври бошланди. Марғилон вилоятида исломни тарқатиш мақсадида араб саркардалари, ҳокимлари масжид, мактаб, қорихона, мадрасалар бунёд этган. Марғилон вилоятидаги мактаб, мадрасаларда ўқиб, халққа хизмат қилиб танилган машҳур уламою фузалолар, Марғилоний нисбаси билан ижод қилган олим, адиб ва шоирлар кўп бўлган.

Марғилон вилояти мадрасалар сони жиҳатидан Қўқон хонлигида Наманган ва Қўқон вилоятларидан кейин учинчи ўринда бўлган. 1887 йилда Марғилон уезди бўйича 49 та мадраса мутавалилари вақфномаларни текшириш учун Фарғона вилояти бошқармасига топширган [1.4].

Марғилон уездининг эски Марғилон шаҳрида 34 та, қишлоқларида 8 та мадраса Чор маъмурияти томонидан рўйхатга олинган [2.27]. 1888 йилдаги маълумотга кўра, 34 та мадрасада 60 нафар мударрис 912 нафар муллабаччага сабоқ берган. Ўртача битта мадрасада 27 нафар талаба ўқиган. 8 та қишлоқ мадрасаларида 16 нафар мударрис 468 нафар муллабачча дарс берган [3.63-69]. 1886 йилда Марғилон уездидаги 42 та мадрасада 76 нафар мударрис 1480 талабага сабоқ берган.

Мадраса, қорихона, масжид, мактабларни марғилонлик бойлар, савдогарлар, тадбиркорлар бунёд этган. Марғилонлик тарихчилар ўз асарларида Қўқон хонлиги даврида Марғилон вилоятида юз берган тарихий воқеалар қатори саховатпеша мулкдорларимиз мактабу мадрасалар, масжиду қорихоналар қургани ҳақида ҳам ёзиб қолдирганлар. Муҳаммад Азиз Марғилоний воқеаларнинг бевосита иштирокчиларидан эшитганлари ва ўзи кўрганлари асосида битган "Тарихи Азизий" асарининг "Эски Марғилон шаҳрида бўлмиш маъруфу машҳур аҳли тужжорлар" номли бобида мадраса, масжид, қорихона, мактаблар барпо этган марғилонлик саховатли кишилар ҳақида алоҳида тўхталади. Масалан, муаллиф шундай деб ёзади: "Биринчи – Исмоил махзум, лақаби Карнай махзум, кўп саҳоватли, ҳурматли киши, кўп масжидлар, мадраса ва авқофлар (вақфлар) қилган. Қорихона ва мактабхоналар бино қилган. Катта бозордаги Ҳиштин мадрасани ҳам шу худо раҳмати бино этиб, ёнига ҳаммом солиб, унга (мадрасага) вақф қилган. Ўзи ҳам, отаси ҳам яхши одам эдилар...

Учинчиси – Мир Салимбой, катта савдогар киши эди. Қози гузар маҳалласига бир яхши ва катта мадраса бино қилган киши эди.

Тўртинчи – Муҳаммад Каримбек отлиғ савдогар одам бор эди. Тошлоқ маҳалласида бир яхши ғиштин мадраса бино қилиб кетди.

Бешинчи – Эски Марғилонда ҳожи Аҳмаджонбойбачча. Бу киши ҳам чанд адад масжидлар бино қилди.

Олтинчи – Мулло Охунжонбой ҳожи. Марҳум Исмоил махзумнинг ўғли. Охири умрларида кўп вақфлар тайин этибди...

Яна эски Марғилонда Маржонкизбой отлиқ катта аҳли тужжор маъруф киши бор экан. Ўз асрида кўп яхши шижоатпеша, садақаи жория ишларига саъйлик ва масжиду мадраса бино қилган одам экан [4.87-89].

Мадрасада талабалар яшаши учун ҳужралар, мударрис муллабаччалар билан машғулот олиб бориши учун дарсхоналар, кутубхоналар, намоз ўқиш учун масжид, хонақо ва бошқа ёрдамчи бинолар бўлган. Мадрасанинг асосий ходими му-

даррис бўлган. Қўқон хонлигининг Марғилон вилояти мадрасалари номи ва сони, мадрасаларда хонлик даврида ишлаган мударрислар исми шарифлари, ўқиган муллабаччалар сони тўғрисида аниқ маълумотлар, архив ҳужжатлари бизга маълум эмас. Лекин Қўқон хонлигини Россия империяси босиб олгандан кейин, Туркистондаги рус маъмурияти томонидан хонлик ҳудудида тузилган Фарғона вилояти халқ маорифи ҳолати тўғрисидаги ҳужжатлардан фойдаланиб, хонлик давридаги ўқув юртлари тарихини тиклаб олиш мумкин. Марғилон уезди мадрасалари мударрислари рўйхати ва мадрасалар муллабаччалари сони ҳақида жадвал Туркистон ўлкаси халқ ўқув юртлари 3-инспектори В.П.Наливкиннинг 1891-92 ўқув йилида Фарғона вилояти ва 1893 йилда Туркистон ўлкаси мадрасалар ҳолати тўғрисидаги ҳисоботларига илова қилинган [5.54-55,63-66]. Қўқон хонлиги тугатилган 1876 йилдан мударрислар рўйхати ва муллабаччалар сони, мадрасалар тўғрисидаги маълумотлар тайёрланган 1892-1893 йилгача 16-17 йил ўтган. Мударрисларнинг мадрасаларда узоқ йиллар ишлагани эса шубҳасиздир.

Шайх-ул-ислом мадрасасининг 1 та дарсхонаси, 13 та ҳужраси бўлган. Мадрасада 7 нафар талабага мударрислар Мулла Абдураҳмонхўжа ва Сўфихўжа аълам сабоқ берганлар. Мударрисларнинг бири асосий ўқитувчи, иккинчиси унинг ёрдамчиси бўлса керак. Шунингдек, Наливкиннинг 1893 йилдаги Туркистон ўлкаси мусулмон мадрасалари ҳолати ҳақида ҳисоботига Туркистон ўлкаси, жумладан, Марғилон уезди мадрасаларининг мударрислари ва муллабаччалари сони тўғрисидаги жадвал илова қилинган [5.54-55,63-66].

1790 йилда Абдуваҳоббой қурдирган Қаландархона мадрасаси Марғилон шаҳридаги энг катта мадраса эди. Унинг 36 та ҳужраси ва 3 та дарсхонаси бўлган. 1893 йилда мадрасада 67 нафар муллабачча сабоқ олган. Қаландархона мадрасасида мударрислар Қори Домулла, Мулла Охунжон, Мулла Охунзиё талабаларга дарс берганлар. Домулла Муҳаммад Розиқ мадрасасида мударрислар Мулла Абдулқодир, Мулла Тўхтаназар, Мулла Сўфи махзум муллабаччаларга таълим-тарбия берган. Ҳазрати Домулла мадрасасининг 19 та ҳужраси, 2 та дарсхонаси бор эди. Мадрасада мударрислардан Мулла Азиз халифа, Мулла Мирзахўжалар 35 нафар талабага дарс берганлар. Ёр оталиқ мадрасаси Умархон (1809-1822) даврида бунёд этилган, 1 та дарсхонаси, 8 та ҳужраси бўлган. Мадраса кичик бўлгани учун 15 нафар талаба ўқиган. Мадрасада мударрис Мулла Мирза Райим талабаларга сабоқ берган. Боғишамол мадрасасининг 13 та ҳужраси ва 2 та дарсхонаси бўлган. 25 нафар талабага мударрислар Муҳаммаджон ва Муҳаммад Мусо сабоқ берганлар. Қозикалон мадрасасида 12 ҳужра ва 2 та дарсхона мавжуд эди. Мадраса мударрисларидан Мулла Исо Охун, Мулла Абдужалил, Мулла Абдуқосим, Саидалихўжа муллабаччаларга таълим-тарбия берганлар. В.П.Наливкин маълумотига кўра, Кўкмозор мадрасаси Амир Темур (1336-1405) даврида бунёд этилган. Мадраса 16 та ҳужра ва битта дарсхонадан иборат бўлган. 1893 йилда мадрасада 30 нафар талаба мударрислар Мирза Райим ва Домулла Қосимохундан сабоқ олган. Домулла Турсун Муҳаммад мадрасаси 1790 йилда бунёд этилган. Мадраса 16 та ҳужра ва битта дарсхонадан ташкил топган. Унда 33 нафар муллабачча ўқиган. Мадрасада мударрис Ҳамидхўжа махзум талабаларга дунёвий ва исломий илмларни ўргатган. Кунжак мадрасасида 13 та ҳужра, битта дарсхона бўлган. 20 нафар муллабаччаларга мударрислар Мулла Ҳасанбой ва Мулла Ибнямин таълим берган. Оқ мадраса 1885 йилда бунёд этилган. Мадрасанинг 21 та ҳужраси, битта дарсхонаси бўлган, 30 нафар талаба мударрислардан сабоқ олган, Касакерон мадрасасининг 13 та ҳужраси, битта дарсхонаси бор эди. 6 нафар талабага мударрислар Орифхўжа ва Насриддинхўжа сабоқ берган. Боқи Муҳаммад мадрасасининг 14 та ҳужраси ва битта дарсхонаси мавжуд бўлган, мударрис Абдураҳмон 30 нафар муллабаччаларга таълим-тарбия берган. 1870 йилда бунёд этилган Аҳмад ҳожи мадрасасининг 12 та ҳужраси, битта дарсхонаси бўлиб, 30 нафар талабасига мударрис Мулла Аҳмад домулла дарс берган. Ҳусанхўжа эшон мадрасаси 8 та ҳужрадан ва битта дарсхонадан иборат эди. Мадрасада 6 нафар муллабаччага мударрис Саид Аҳмадхўжа сабоқ берган. 1821 йилда Райим Кучакбой Узунҳовуз мадрасасини бунёд этган. Мадрасанинг 15 та ҳужраси, битта дарсхонаси бўлган. Унинг 12 нафар талабасига мударрис Мулла Абдумалик таълим-тарбия берган. 1790 йили Мулла Эрбобо барпо этган Ички мадрасанинг 14 та ҳужраси ва битта дарсхонаси бор эди. Мадрасанинг 15 нафар талабаларига мударрис Хожимуҳаммад Обид дарс берган. Муштар ая мадрасасининг 12 та ҳужраси ва битта дарсхонаси бўлган. Мадрасада 25 нафар муллабачча ўқиган. Талабаларга мударрис Мулла Муҳаммад Юсуф билим берган. Мадалихон (1822-1842) даврида Муҳаммад Шариф-бой томонидан қурилган Хўжа Эгиз мадрасасининг 7 та ҳужраси ва битта дарсхонаси бўлиб,

12 нафар муллабаччасига мударрис Мулла Юсуфалихўжа таълим-тарбия берган.

Марғилон уезди қишлоқларида ҳам айрим нисбатан катта мадрасалар мавжуд эди. Масалан, Асака қишлоғидаги Худоёрхон бунёд этган мадрасанинг 22 та ҳужраси ва иккита дарсхонаси бўлган. Мадрасанинг 40 нафар талабасига мударрис Мулла Соҳиб Назар сабоқ берган. 1846 йилда Шаҳрихон қишлоғида Холмат додхоҳ бунёд этган мадрасанинг 22 та ҳужраси ва битта дарсхонаси бўлган. Унда 60 нафар муллабачча сабоқ олган. Талабаларга мударрислардан Мулла Абдулҳакимхўжа ва Мулла Муҳаммад таълим-тарбия берган. Қува шаҳрида иккита мадраса бўлган. Биринчиси XVIII аср охирида бунёд этилган ва унга Мадалихон ҳам вақф мулки васият қилган, Наливкин уни Мадалихон мадрасаси деб номлаган. Мадрасанинг 10 та ҳужраси ва битта дарсхонаси бўлган. Унда 40 нафар талабаларга мударрислар Мулла Ризақул аълам, Мулла Ёқуб ва Мулла Ғози сабоқ берган. Қувадаги иккинчи мадрасани 1846 йилда Мир Шаҳобиддинхўжа қурдирган. Унинг 6 та ҳужраси, битта дарсхонаси бор эди. Мадрасанинг 15 нафар талабаларига мударрис Мулла Орифохун таълим-тарбия берган. Чимён қишлоғида 1830 йилда Абдулқодир қози барпо этган мадрасанинг 12 та ҳужраси, битта дарсхонаси бўлган. Унинг 15 нафар талабасига мударрис Мулла Мамадали сабоқ берган. Аравон қишлоғидаги мадрасанинг 10 та ҳужраси, битта дарсхонаси бўлган. Мадрасани 1870 йилда Абдулқосим парвоначи бунёд этган. Мадрасанинг 15 нафар талабасига мударрис Мулла Одил таълим берган. 1840 йили Қуйи Учқўрғон қишлоғида барпо этилган мадрасанинг 16 та ҳужраси, битта дарсхонаси бўлган. Мадрасада 15 нафар талаба ўқиган. Талабаларга мударрис Муҳаммаджон махзум дарс берган [5.54-55,64-65].

Мадрасаларнинг моддий асоси – вақф мулклари, улардан тушган даромад ҳисобланган. Мадраса қурдирган саховатли мулкдорлар, тадбиркорлар улардан узоқ йиллар фойдаланиш, жорий таъмирлаш, хизматчилар ва талабаларни моддий рағбатлантириш учун, умуман, мадраса фаолиятини доимий юритиш мақсадида керакли миқдорда вақф мулки эҳсон қилганлар. Мадрасага доимий фойда келтирадиган мулклар – ер, дўкон, каппон, карвонсарой, ҳаммом, тегирмон, обжувоз, бинолар, пул маблағлари вақф қилиб берилган.

Қўқон хонлиги ҳудудида XIX асргача етиб келган энг қадимги мадраса Марғилон шаҳридаги Подшо Искандар мадрасасидир. Мадрасанинг дастлабки асл нусха вақфномаси эскириб, йиртилиб кетгани сабабли ҳижрий 1290 (милодий 1874) йили Худоёрхон буйруғи билан эскиси асосида янги вақфнома тайёрланган. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган бу вақфномада кўрсатилишича, Подшо Искандар мадрасаси ва масжидини 826 ҳижрий (милодий 1422) йилда ўша даврдаги мамлакат ҳукмдори Муҳаммад Шайх Али Ашир Хизир Вали ўғли қурдирган [6.79]. Вақт ўтиши билан мадраса ва масжид эскириб шикастланган, вақфномалар ҳам чириб, бир қисми уқаланиб йўқолган эди. Олимхон Норбўта ўғли (1798-1809) рухсати билан мадраса биринчи таъсисчиси вақф қилиб берган вақф мулклари даромади ҳисобига қайта қурилган ва Подшо Искандар Нав деб номланган эди. 1898 йилда Подшо Искандар Нав мадрасаси фаолият олиб борган. У Эски Марғилон шаҳрининг Подшо Искандар маҳалласида жойлашган бўлиб, 31 та ҳужра, дарсхона, ёзги ва қишки масжиддан иборат бўлган. Подшо Искандар Нав мадрасасида мударрислар Бузрукхўжа қози, Мулла Муҳаммад Райим, Домулла Абдулқаюм, Мулла Муҳаммад Қобил, Домулла Раҳматилла аълам ишлаган. 1893 йилдаги маълумотга кўра, мадрасада 80 нафар талаба ўқиган. Исмоил махзум мадрасасида мударрис Мулла Муҳаммадамин ҳожи дарс берган. Исмоил махзум мадрасаси нисбатан катта: 2 та дарсхонаси ва 17 та ҳужраси бўлган. 1893 йилда мадрасада 29 нафар муллабачча ўқиган.

Ҳижрий 1290 (милодий 1874) йили Худоёрхон топшириғи билан дастлабки вақфнома парчалари асосида Султон Муродбек ва руҳонийлардан тузилган ҳайъат раҳбарлигида янги вақфнома қайта тайёрланган. Бу ҳужжатда дастлабки вақфномадаги вақф мулкларидан ташқари Подшо Искандар мадрасасига вақф қилиб берилган ерлар ҳам киритилган эди.

Подшо Искандар Нав (янги) мадрасасининг янги вақфномасида мадрасага қуйидаги қишлоқлар ва қишлоқлардаги ерлар тегишли бўлгани қайд этилган: 1) Оқтепа қишлоғи; 2) Абу Барака қишлоғи; 3) Работ-Амак деган жой; 4) Ўқчи деган жой; 5) Қува қишлоғидаги Чирмов ариғидан суғориладиган ер; 6) Балчиқ кўл деган жойдаги ер; 7) Қўқонқишлоқдаги 3 та ер участкаси [6.78]. Биринчи тўртта қишлоқлардаги ерларни Подшо Искандар мадрасасини қурдирган ҳукмдор вақф қилиб берган, қолган 3 тасини эса бошқа мулкдорлар вақф қилган.

Подшо Искандар Нав мадрасасининг вақфномасида кўрсатилган 1-, 3-рақамли Оқтепа ва Работ-Амак ерлари Марғилон уездининг Аввал, 2-, 4-рақамли Абу Барака ва Ўқчи ерлари Файзиобод, 5-рақамли Қува қишлоғидаги ва Қува кўли-

даги ерлар Яккатут, Эракамли ва Қўқонқишлоқдаги ерлар Қўқонқишлоқ волостида жойлашган эди.

Бу ерлар мадрасага вақф қилиб берилган вақтда одамлар яшамайдиган, экиладиган ерлар бўлган. Йиллар, асрлар ўтиши билан ижрачилар айрим вақф ерларда уй-жой қуриб яшай бошлаганлар. Масалан, 1422 йили Ўқчидаги ерлар Подшо Искандар мадрасасига вақф қилиб берилганда, ижарачилар бу ерда яшамай, ўз қишлоғидан келиб экин экиб, ҳосилни йиғиб олиб қишлоғига қайтганлар. Кейинчалик ҳирож ва таноб солиғи тўлаб турилганидан манфаатдор мадраса мутаваллиси деҳқонларнинг уй-жой қуриб яшашига қаршилик кўрсатмаган. Натижада XVIII аср охирида Ўқчидаги вақф ерларида 45 хўжалик яшайдиган қишлоқ вужудга келган [6.79].

Фарғона вилояти бошқармаси умумий мажлисининг 1899 йил 29 июлдаги журнали (баённомаси)даги маълумотларга қараганда, Подшо Искандар Нав мадрасаси ёзги ва қишки масжидлари билан Эски Марғилон шаҳрининг Подшо Искандар маҳалласида фаолият кўрсатган. Мадрасанинг муллабаччалар яшайдиган 31 та ҳужраси бўлган [6.79].

Подшо Искандар Нав мадрасаси Қўқон хонлиги Марғилон вилоятининг энг машҳур ва қадимий анъаналарга эга мадрасаси эди. Шунинг учун Худоёрхон вақф қилиб берган мулклар қуйидагилардан иборат бўлган: 1) Оқтепа қишлоғида 378 десятина 2000 сажен ер, Шакар қишлоғида 285 десятина 180 сажен ер, Янгисой ва Қашқар қишлоқларида 238 десятина 1200 сажен ер; 2) Вахум қишлоғида 422 десятина 1200 сажен ер; 3) Қуйи Учқўрғон қишлоғида 88 десятина 532 сажен ер; 4) Ўқчи қишлоғида 250 десятина 810 сажен ер; 5) Хўжабек қишлоғида 14 десятина 2260 сажен ер; 6) Хўжаариқ қишлоғида 29 десятина 528 сажен ер; 7) Навкент қишлоғида 7 десятина 1000 сажен ер участкаси [6.65-66].

Бу ерлар Худоёрхонга қадар ҳам Подшо Искандар мадрасасининг вақф мулки бўлган. Уларнинг Худоёрхон томонидан қайта вақф қилиб берилишига сабаб: 1873 йилда мадрасанинг вақф мулклари бўйича низоларнинг олдини олиш мақсадида Худоёрхон буйруғи билан 1422 йилда тузилган ва эскириб, чириб битган вақфнома асосида янги вақфнома тузилган. Туркистондаги рус маъмурлари тайёрлаган ҳужжатларда, бу ерлар мадрасага бошқа шахслар томонидан вақф қилиб берилганига қарамай, 1873 йилда тайёрланган вақфномага асосланиб Худоёрхон вақф қилиб берган дея қайд этилган. Худди шу йили Худоёрхон Подшо Искандар Нав мадрасасининг Оқтепа, Ўқчи, Абу Барака, Работ-Амак, Қува, Яккатут қишлоқларидаги вақф ерларини барча солиқлардан озод қилиб, бу ҳақда тузилган иноятномага кичик муҳрини босиб берган [1.65-66].

Марғилон шаҳрида қадимдан мадрасалар кўп бўлган. Россия империяси Қўқон хонлигини босиб олиб, мусулмон ўқув юртларининг рўйхатини олган XIX асрнинг 80-йилларига қадар кўплари эскириб, шикастланиб, бузилиб кетган. Қадимги мадрасалар тўғрисида, Подшо Искандар мадрасасини ҳисобга олмаганда, архив ҳужжатларида сақланиб қолган маълумотлар XVIII асрга тегишлидир.

Эски Марғилон полицмейстерининг 1907 йил 21 июнда Фарғона вилояти бошқармасига юборган Эски Марғилон шаҳри Қаландархона даҳасидаги вақф мулки бор ташкилотлар рўйхатида 10 та мадраса тўғрисида маълумот берилган. Шулардан Домулла Турсун Муҳаммад Охунд, Шоиброҳим ҳожи, Шарифбой мадрасалари XVIII асрда бунёд этилган эди. Номи биринчи тилга олинган мадраса 1781 йилда барпо этилган ва уни қурдирган Домулла Турсун Муҳаммад Охунд унга 2245 ½ таноб ерни вақф қилиб берган. 1906 йили мадраса вақф мулкидан 400 рубль даромад олган. Шоиброҳим ҳожи мадрасаси ҳам 1781 йилда қурилган ва мадраса бунёдкори унга 11 таноб ер, 9 та дўкон, бир карвонсаройнинг 1/3 қисмини вақф қилиб берган. Бу мулкларни мутаваллиси ижарага бериб фойдаланган. 1906 йили мадраса вақф мулкидан 550 рубль даромад олган. Бу ўша даврда катта қимматга эга бўлган даромад эди. Шарифбой мадрасаси 1787 йилда қурилган бўлиб, унинг вақф мулки 25 таноб ер ва 600 рубль пулдан иборат эди. Мадраса мутаваллиси вақф мулкини ижрага бериб, 1904 йилда 110 рубль даромад олган.

Туркистон ўлкасида, жумладан, Марғилон уездида XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ўн йиллигида пулнинг қадри баланд бўлган. МДАда сақланган маълумотларга қараганда, 1883 йил январида Марғилон уездида 1 пуд буғдой 70 копеек, 1 пуд буғдой уни 80 копеек, 1 пуд арпа 70 копеек, 1 пуд жўхори 45 копеек, 1 пуд мол гўшти 1 рубль 83 копеек, 1 пуд қўй гўшти 2 рубль 48 копеек, 1 пуд мол ёғи 3 рубль 90 копеек, 1 пуд қўй ёғи 6 рубль 15 копеек, ўртача қўй 11,5 рубль, ўртача сигир 11,5 рубль, ўртача эчки 4 рубль бўлган [7.11-14]. Марғилон уезди бўйича 1896-1898 йиллардаги қорамол, қўй, эчкиларнинг бозордаги ўртача нархи ҳақида уезд бошлиғи ахборот берган. Бу ҳужжатдаги маълумотга қараганда, боқиб семиртирилган думбали қўй 11,5 рубль, боқиб семиртирилмаган думбали қўй 6 рубль 25 копеек, думба-

сиз қўй 2 рубль 80 копеек, эчки 4 рубль 40 копеек, маҳаллий зотли 1 ёшгача бўлган бузоқ 3 рубль 73 копеек, маҳаллий зотли сигир 11 рубль 75 копеек бўлган [8.16-17]. Марғилон уезди бўйича ғалланинг бозордаги нархи, 1900 йил сентябрга берилган маълумотга қараганда, 1 пуд қайроқи буғдой уни 1 рубль 21 копеек, 1 пуд суғориладиган ердаги буғдой уни 1 рубль 10 копеек, 1 пуд гуруч 1 рубль 87 копеек, 1 пуд арпа 66 копеек ва 1 пуд жўхори 77 копеек бўлган. 1902 йил 21 июнда Марғилон уезди бошлиғининг Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига ёзган рапортида берилган маълумотга қараганда, Эски Марғилон шаҳрида 1901 йил ноябрида 9 пуд қайроқ буғдой уни 14 рубль 76 копеек, суғориладиган ердаги буғдой уни 12 рубль 96 копеек бўлган [9.5].

1883-1900 йиллардаги ғалла ва чорва ҳайвонлари нарх-наволарини таҳлил қилиш кўрсатадики, шу даврда нархлар деярли ўзгармаган ёки кам ўзгарган. 1883 йили сигир 11,5 рубль бўлган бўлса, 1898 йилда 11,75 рубль, яъни нархи деярли ўзгармаган. 1883 йилда қўйнинг нархи 11,5 рубль, яъни сигирнинг нархи билан тенг кўрсатилган, демак, боқиб семиртирилган думбали қўйнинг нархи кўрсатиган бўлса керак. 1898 йилда ана шундай қўйнинг нархи 11,5 рубль бўлган, боқиб семиртирилмаган думбали қўй 6 рубль 25 копеек, думбасиз қўй 2,8 рубль бўлган, демак қўйнинг уччала турининг ўртача нархи 6,8 рублга тўғри келади. 1883 йилда 1 пуд буғдой 70 копеек, 1 пуд буғдой уни 80 копеек, арпа 70 копеек, жўхори 45 копеек бўлган бўлса, 1898 йилда буғдой уни ўртача 1,15 рубль, 1 пуд арпа 66 копеек, 1 пуд жўхори 77 копеек бўлган, яъни ғалла қимматроқ эди. Умуман олганда, Марғилонда ва Туркистоннинг бошқа жойларида бўлганидек, озиқ-овқат маҳсулотлари арзон, пулнинг, яъни рублнинг қиммати юқори бўлган ва маҳсулотларнинг нархи деярли баландламаган, бир хилда турган.

Қува Фарғона водийсидаги қадимги шаҳарлардан бири ҳисобланади. Архив ҳужжатларида ўз аксини топган Қувадаги қадимги мадраса тахминан XVIII асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Мадраса санасини бундай тахмин қилишимизга асос қуйидагичадир. Қўқон хонлиги Россия империяси босиб олгандан кейин, Қува мадрасаси вақф ерларини тортиб олиш мақсадида унинг вақфномасини ва вақф ерларини ер-солиқ комиссари подполковник Янцин текширган. Текшириш натижаси бўйича ёзилган ахборотномада кўрсатилишича, мадрасага Муҳаммад Алихон вақф қилиб берган ерга тузилган вақфнома таржимасида Муҳаммад Алихон мадрасаси деб нотўғри номланган, вақфномада мадраса номи кўрсатилмаган. Шу сабабли Янцин маҳаллий аҳолидан мадраса қачон қурилганини сўраб суриштиради. Қишлоқ аҳолисининг берган маълумотига қараганда, Умархон ҳукмронлигига қадар (демак Норбўтабий (1763-1798 йиллар), Олимхон (1798-1809 йиллар) даврларида) маҳаллий аҳоли томонидан масжид ва унинг қошида мадраса бунёд этилган. Шу маълумотларга қараганда, мадраса XVIII асрнинг иккинчи ярмида маҳаллий ўзига тўқ, бадавлат тадбиркорлардан бири томонидан барпо этилган.

Ҳижрий 1240 (милодий 1824) йили Саид Муҳаммад Алихон Қувадаги мадрасага тахминан 250 кеш ер участкасини эҳсон қилиб вақфнома туздирган эди. 1886 йилдаги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида Низом” асосида вақфномалар текширилганда, Қувадаги мадраса вақфномаси Фарғона вилояти Марғилон уездининг ер-солиқ комиссари Янцин томонидан текширилган 1898 йилда мадраса мавжуд эди. У Қува қишлоғининг Гурунчфуруш даҳасида фаолият олиб борган. Мадраса барча қишлоқ мадрасалари каби нисбатан кичик: 12 та ҳужра ва битта дарсхонадан иборат эди. Янцин берган маълумотга кўра, унда қишда 28 нафар, ёзда 6-10 нафар муллабаччалар ўқиган. Мадраса билан бирга жоме масжиди ҳам бўлган. Масжид қошида мактаб бўлиб, унда 20 нафарга яқин болаларга масжид имоми сабоқ берган. Мадраса ва масжиднинг Марғилон уезди Қува волостининг Найман-Толмозор даҳасида 110 десятина 600 сажен Мадалихон вақф қилиб берган ери бўлган. Мадраса мутаваллиси ерни чоракорларга ҳосилнинг 2/5 қисмини тўлаш шарти билан ижарага берган [10.4-5].

Эски Марғилон шаҳри Тошмозор даҳасининг Кўкмозор маҳалласидаги мадраса ва унинг қошидаги қорихона 1807 йилда бунёд этилган. Шу йили унга Назарбой уста Ашурмуҳаммад, кейин Худоёрхоннинг укаси Султон Муродбек экиладиган ерларни вақф қилиб берганлар. Марғилон уезди Яккатут волости Тўрабод қишлоғида мадрасанинг 4 та ер участкасида жами 323 десятина 2400 сажен вақф ери бўлган [1.69].

Ҳасанхўжа Эшон 1826 йилда Марғилон шаҳрининг Қаландархона даҳасида ўз номида мадраса қурдириб, унга 969 таноб ерни вақф қилиб берган. Бу мадраса 1906 йили вақф еридан 395 рубль даромад қилган.

Домулла Абдураҳим қози аскар номидан маълум бўлиб турибдики, ўз замонасининг машҳур кишиларидан бўлган. У Саид Муҳаммад Алихон саройида қози аскар лавозимида хизмат қилган. Қози аскар хон армиясидаги қонун-қоидаларини бузганларнинг ишини кўриб чиққан ва хон тасарруфидаги ўлим жазосидан бошқа жазолар беришга вако-

лати бўлган. Домулла Абдураҳим қози аскар Марғилон шаҳри Қаландархона даҳаси Кунжак маҳалласида ўзининг номидаги мадрасани қурдириб, фаолиятини кам-кўстсиз олиб бориш учун унга ҳижрий 1245 (милодий 1829) йили экиладиган ва экилмайдиган 1062 десятина 1590 сажен ерни вақф қилиб берган. Бу ҳақда вақфнома тузилиб, у 11 нафар қози, аълам, муфтийлар муҳрлари ва Саид Муҳаммад Алихон муҳри билан тасдиқланган [10.3]. Вақфномада кўрсатилган мадрасанинг вақф ери Фарғона вилояти Марғилон уезди ер-солиқ комиссарлари Иванов, Митрофановлар текширган вақтда, яъни 1896 йилда Марғилон уездининг Ёзёвон волости Жуй Бозор қишлоқ жамоасининг Янги Ариқ қишлоғида жойлашган. Мадраса мутаваллиси вақф ерини вақфкор деҳқонларга ижарага бериб фойдаланган. Дастлаб ижарачилар ўз уйларида яшаб, баҳор келиши билан ижарага олган вақф ерига келиб ерни ҳайдаб, экин экиб, парвариш қилиб, ҳосилни йиғиб уйига қайтиб кетганлар. Вақт ўтиши билан деҳқончилик қилишга қулай бўлиши учун ижарага олган ерига кўчиб келиб, турар жой қуриб олганлар. Домулла Абдураҳим қози аскар мадрасаси ҳақидаги юқорида келтирилган маълумотлар Фарғона волости бошқармасининг 1896 йил 31 октябрдаги умумий йиғилишида ер-солиқ комиссари ва комиссиясининг мадраса вақфномасини текшириб чиққани тўғрисидаги баённомалари, хулосаларини эшитганлиги ҳақидаги журналидан олинган. Эски Марғилон полицмейстрининг 1907 йилда Фарғона вилояти бошқармасига юборган шаҳардаги вақф мулки бор диний ташкилот, жумладан, мадрасалар рўйхатида Домулла Абдураҳим қози аскар мадрасаси тўғрисида ҳам маълумот бор. Бу ҳужжатда мадрасага вақф 1827 йилда таъсис этилган деб кўрсатилган. Вақфнома ва Фарғона вилояти бошқармаси журналида эса мадрасага вақф мулки 1829 йилда таъсис этилгани қайд қилинган. Бундан ташқари, вақф мулки миқдори мадрасалар рўйхатида 500 таноб деб кўрсатилган [11.25-26].

Ҳижрий 1251 (милодий 1835) йилда Муҳаммадсолиҳ юзбоши Бадалбоев Марғилон шаҳрининг Каллахур маҳалласида мадраса бунёд этган. Мадраса ишларини юритиш учун унга Марғилон вилояти Ёзёвон туманидаги Иштирхон қишлоғидан 11 таноб ер участкаси ва 2 та қўрғонча вақф қилиб берилган [12.1-3].

Ҳижрий 1251 (милодий 1835) йили Боқи Муҳаммадбой ҳалол меҳнат билан топган пулига Марғилон шаҳрининг Гўр-Аввал маҳалласида мадраса қурдирган. Ўз номидаги мадрасага Боқи Муҳаммад 2 та ер участкаси ва девор билан ўралган боғни вақф қилиб берган. Бу вақф қилинган мулк Марғилон вилоятининг Қумлик деган жойида, Қақир ариғи атрофида жойлашган эди.

Саид Муҳаммад Алихон фармойиши билан вақф мутаваллиси этиб вақф қилувчининг ўзи – Боқи Муҳаммадбой тайинланган. У бу лавозимни ўз ўғли Муҳаммадга топширган, унинг вафотидан кейин авлодларининг мутавалли бўлиши белгиланган. Вақфномада вақф мулкидан олинган даромадни қуйидагича сарфлаш: 1/20 мутаваллига тегади, қолганидан мадраса биносини таъмирлашга ишлатилади, бундан қолганининг 1/3 қисми мударрисга, муллабаччаларга берилиши шарт қилиб қўйилган. Вақф ерлари мутаваллига топширилган, вақфномада мутаваллининг вақф мулкини сотиши, гаровга қўйиши, бировга бериши ёки бошқа мақсадларда ишлатиши таъқиқланган. Мадрасанинг вақфномаси 8 нафар қози, аълам, муфтийлар муҳри билан тасдиқланган [13.1-2].

Ҳижрий 1262 (милодий 1845) йилда Содиқбой Холдорбоев Марғилон шаҳрининг Боғишамол маҳалласида ўзининг номида мадраса қурдирган. Мадраса фаолиятини юритиш учун Содиқбой унга Шаҳрихон қишлоғидаги Бўстон ариғидан суғориладиган еридан тахминан 180 таноб ажратиб, вақф қилиб берган. Мадраса фойдасига унинг жануб томонидаги 12 та дўкон ҳам вақф қилинган [14.6]. Бошқа бир ҳужжатда берилган маълумотга қараганда, Эски Марғилон шаҳридаги Содиқбой Холдорбоев мадрасасининг Марғилон уезди Сегаза волостининг Дўрман қишлоқ жамоаси Кирбош Хидир Шо даҳасида 31 десятина 1340 сажендан иборат битта ер участкаси бўлган [14.16].

Содиқбой Холдорбоев ўз номидаги мадрасага вақф мулки эҳсон қилгани тўғрисида маҳаллий қозига вақфнома туздирган. Вақфномани қозилар ва Худоёрхон ҳижрий 1262 йилдаги муҳри билан тасдиқлаган. Вақфнома шартига асосан, васият қилувчининг ўғли Муҳаммадризо мутавалли қилиб тайинланган, унинг вафотидан кейин авлодидан муносиби тайинланиши шарт бўлган. Вақф даромади даставвал мадрасани таъмирлашга, кейин мутавалли фойдасига 1/10 қисми ажратилиб, қолганини 4 қисмга бўлиб, унинг бир қисми мударрисга ва уч қисмининг мадраса талабаларига бўлиб берилиши шарт қилиб қўйилган. Мадраса мутаваллиси вақф мулкини чоракорларга ижарага берган, даромаддан вақфнома шартларига биноан фойдаланган.

Ҳасанхўжа қозикалон ҳижрий 1262 (милодий 1845) йилда Марғилон шаҳрида мадраса қурдирган. Мадраса бунёд этиш катта харажат талаб қилган. Шунинг учун, одатда, мадрасаларни хон, хон авлодлари, сарой хизматчилари барпо этганлар. Ҳасанхўжа қозикалон исмидан қўриниб турибди-

ки, у хон саройидаги ҳукмдорлар томонидан тайинланадиган катта амалдор бўлган. У маҳаллий қозилар фаолиятини назорат қилган, хонлик миқёсидаги муҳим жиноий ва фуқаролик ишларини шариат асосида олиб борган. У катта моддий имкониятга эга бўлиб, хижрий 1262 йили ўзи қурдирган ва ўз номини берган мадрасага Иштирхон қишлоғидаги 14 та ер участкаси ва 100 дона диний китобларни вақф қилган ва вақфнома туздирган [15.14].

Ҳижрий 1264 (милодий 1847) йили Мулла Охунжон Марғилон шаҳри Машҳад қисми Кулябардор маҳалласида мадраса ва масжид қурдирган. Мадрасанинг фаолият юритиши учун 3 та ер участкаси ва 1 та дўконни вақф қилган. Вақфномада вақф даромадини қуйидагича бўлиш шарти белгиланган эди: даставвал мадраса ва масжид биноларини таъмирлашга ишлатиш, қолган маблағнинг 1/10 қисми мутаваллига ажратилади, кейин қолган маблағ 4 қисмга бўлиб, 1 қисмини мударрисга, 2 қисмини мадраса муллаларига тенг тақсимлаш, 1 қисмини 4 қисмга бўлиб, 3 қисмини масжид имомига ва 1 қисмини муаззинга бериш мўлжалланган. Вақфномада мадраса мутаваллиси қилиб вақф васият қилувчининг ўғли Мулла Ҳасанхон тайинланган.

Ҳижрий 1272 (милодий 1855) йилда Мир Шаҳобиддинхўжа Эшон Мир Абдул Файзхўжа Марғилон уездининг Қува қишлоғида Работ (карвон йўлларидаги карвонсарой), мадраса, масжид қурдирган. Мадраса ўқув хонаси, 6 та ҳужра ва масжиддан иборат бўлган. Мадрасада 14 нафар талаба ўқиган. Вақфномада кўрсатилишича, мадрасага Қува қишлоғида 18 десятина 1680 сажен миқдоридаги 2 та ер участкаси, Марғилон уездининг Қува волости Кавалдош қишлоғида 16 десятина 1200 сажен миқдоридаги 1 та ер участкаси вақф қилиб берилган. Мир Шаҳобиддинхўжа эшон мадраса ва масжидга 6 та ер участкаси вақф қилган. Вақф қилувчининг топшириғи бўйича вақф ерлардан тушган даромад қуйидагича бўлиниши белгиланган: дастлаб работ, мадраса, масжидни таъмирлаш учун керакли миқдорда маблағ ишлатилади. Қолган даромаднинг 1/10 қисми мутаваллига, қолганининг ярми мударрисга ва қолган ярмини 6 қисмга бўлиб, 1 қисми масжид имомига, 1 қисми муаззинга ва 4 қисмини мадраса муллаларига. Вақфларни бошқаришни вақф васият қилувчининг ҳаётлик вақтида унинг ўзи, унинг вафотидан кейин васият қилувчининг авлодларидан бири амалга ошириши керак эди [15.2-3]. Вақфнома 10 нафар қози, аълам, муфтийлар ва Маллахон, Худоёрхон муҳрлари билан тасдиқланган.

Худоёрхон 3 та мадраса қурдирган, шулардан бири Марғилон вилоятининг Шообод (Асака) қишлоғида ҳижрий 1291 (милодий 1874) йилда хом ғиштдан қурилган бўлиб, 20 та ҳужра, битта дарсхона, кутубхона, хонақо, битта катта айвон, битта кичик панжарали айвондан иборат бўлган [16.3]. Худоёрхон ўз номидаги мадрасага хижрий 1291 йилда Шўр-Лангар деган жойдаги 2 та ер участкаси, Фақиробод деган жойда (Кулланинг ёнида)ги битта ер участкаси ва Шообод қишлоғидаги 42 та дўконни вақф қилиб берган [16.48-49].

Худоёрхон мадрасасининг вақфномаси маҳаллий қози томонидан хон иштирокида ҳижрий 1291 йил рамазон ойида тузилган эди. Вақфнома шартига кўра, мутавалли хон ёки у вакил қилган шахс томонидан тайинланган. Вақфномада кўрсатиб ўтилганки, ҳайр-эҳсон қилинган вақф мулкини Аллоҳга васият қилинган мулк сифатида сотиш, совға қилиш, маҳр қилиб тайинлаш, алмаштириш ман этилади. Вақфнома Худоёрхоннинг иккита муҳри ва қози, аълам, муфтийларнинг 17 та муҳри билан тасдиқланган.

Ҳижрий 1291 (милодий 1874) йилда марғилонлик Аҳмад Бобо қозикалон Муҳаммад Ашуров Марғилон шаҳрининг Гўр-Аввал маҳалласида мадраса, қорихона ва масжид қурдириб, кўпчилик фойдаланиши учун руҳонийлар бошчилигидаги маҳалла аҳлига эҳсон қилган. Мадраса, қорихона, масжид фаолиятини юритиш, уларнинг ходимлари, талабалари нафақа олиб туриши учун Аҳмад Бобо қозикалон ва унинг авлодлари 6 та ер участкаси, 18 та дўкон, 1 та карвонсаройни вақф қилиб берганлар.

1888 йилдаги Марғилон уезди мусулмон мактабларининг рўйхатида қишлоқларда 8 та мадраса ҳисобга олинган. Бу ҳужжатда мактаб ва мадрасалар ҳақида, ўқитувчилар ва ўқувчилар сони, вақф мулки нималардан иборат эканлиги, вақф даромади, ўқув юртига жамоанинг ёрдами, фарзандларини ўқитгани учун ота-оналар берган ҳақ ва изоҳлар берилган, мактаб ва мадрасаларнинг ташкил бўлган вақти кўрсатилмаган. Қишлоқ мадрасаларининг асосий қисми Қўқон хонлиги даврида бунёд этилган. Масалан, Яккатут волости Ҳазрати Магиз Жабал қишлоғида 1 та мадраса бўлган. Унда 2 нафар мударрис 94 нафар муллабаччага дарс берган. Мадрасанинг 1888 йилдаги даромади 75 рублни ташкил қилган. Ёзёвон волостининг Иштирхон қишлоғида кичкина бир мадраса бўлиб, унинг 4,5 таноб ердан 16 рубль даромади бўлган. Мадрасада 10 нафар муллабаччага бир мударрис сабоқ берган. Ўқиш эрта баҳордан бошланиб, 6 ой ўқиб, кейин талабалар уйларига бориб, ота-онасининг деҳқончилик ишларига ёрдамлашар эди [3.64]. Чимён волостининг Чимён қишлоғидаги мадраса-

нинг 30 нафар талабаси ва бир нафар мударриси бўлган. Мадраса мутаваллиси бир йилда 1000 таноб суғориладиган ердан 270 рубль даромад олган. Вақф даромадининг ўндан бир қисмини ўзи олган, қолгани мадраса биносини таъмирлаш, хизматчилар маоши, талабалар стипендияси учун ишлатилган. Асака волостининг Юқори Асака қишлоғидаги мадрасада 50 нафар муллабачча ўқиган, уларга 3 нафар мударрис дарс берган. Мадрасанинг 550 таноб ери ва 29 та дўконидан йилда 300 рубль даромад олинган. Шаҳрихон волостининг Юқори Шаҳрихон қишлоғидаги мадрасада 167 нафар муллабаччага 3 нафар мударрис таълим-тарбия берган. Мадрасанинг 1300 таноб ери, Шаҳрихон бозорида 30 та дўкони бўлиб, ҳар йили 820 рубль даромад қилган. Аравон волостининг Аравон қишлоғидаги мадрасанинг 74 таноб ери, 2 та карвонсаройи ва 10 та дўкони бўлган, бу вақф мулкларидан 1888 йилда 80 рубль даромад олинган. Мадрасада 50 нафар талабага 2 нафар мударрис сабоқ берган. Қува волостининг Қува қишлоғидаги 2 та мадрасада 77 нафар муллабаччага 4 нафар мударрис таълим берган. Мадрасанинг 720 таноб ери ва 14 та дўкони бўлган, улардан 1888 йилда 160 рубль даромад қилинган [3.69].

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Марғилон шаҳридаги деярли барча мадрасалар, айрим қишлоқ мадрасалари ҳам моддий жиҳатдан яхши таъминланган. Вақф мулкларидан тушган даромад, XIX асрнинг иккинчи ярмида рублнинг қиммати юқори бўлганлигини ҳисобга олганда, мадраса сарф-ҳаражатини тўла қоплаган.

Мактабларда ёшларга бошланғич таълим берилган бўлса, мадрасаларда олий таълим берилган. Мадрасаларда ўқитилган фанлар ўрта асрлар даражасида бўлган, замонавий фанлар, аниқ фанлар, техника фанлари деярли ўтилмаган. Асосан, илоҳиёт соҳасидаги китоблар ўрганилган. Мадрасада ўқиш 15-20 йил давом этган. Шу даврда талабаларга 130 дан ортиқ фанлар ва асарлар ўқитилган. Талабалар Қуръон, унинг қироати, ҳадислар тўпламларини, фиқҳга оид китобларни, пайғамбарлар тарихи, ислом ақоидини ўқиб ўрганганлар. Мадрасада диний билимлар билан бирга айрим дунёвий билимлар ҳам ўқитилган. Масалан, талабаларга риёзиёт (математика), нужум (астрономия), география, фалсафа, тарих, араб, форс тиллари, хуснихат, шарқ мумтоз адабиёти вакилларининг асарлари ўргатилган.

Талабалар мадрасаларни битириб, масжидларда имом, хатиб, қозихоналарда қози, аълам, муфти, вилоят ҳокими девонхонасида мирза ва бошқа лавозимларда ишлаганлар. Мадрасани битирган талабалар орасидан шоир ва ёзувчилар етишиб чиққан. Мадрасаларда тайёрланган мутахассислар, махсус билим ва тажрибани эгаллаган ёшлар ўз касб-корини юксалтирган, иш сифатини яхшилаган. Мактаб, қорихоналарни битириб, мадрасаларга кириб ўқиган ёшлар жамият тараққиётига, халқ маданияти, маънавиятининг ўсишига катта таъсир кўрсатган. Анъанавий ўқув юртлари Қўқон хонлигининг кучайишида, равнақ топишида муҳим аҳамият касб этган.

Адабиётлар:

1. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 33446-иш.
2. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 11814-иш.
3. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 12554-иш.
4. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий.- Т.: Маънавият, 1999.
5. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 328-иш.
6. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34737-иш.
7. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 28456-иш.
8. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 14300-иш.
9. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 15233-иш.
10. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34756-иш.
11. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 33610-иш.
12. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34720-иш.
13. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34767-иш.
14. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34730-иш.
15. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34713-иш.
16. ЎзР МДА, И-19-ф.Фарғона вилоят бошқармаси. 1-р, 34709-иш.

Андижон давлат университети,
2012 йил 27 январда қабул қилинган